

Ньурба оройуонун үөрэҕириитин управлениата

Д.И.Павлов аатынан Өгөлдө орто оскуолата

Алын кылааска оҕо ситимнээх санатын сайыннарыы.

Алын сүһүөх кылаас учуутала

Семёнова Наталья Марковна

2022 сыл.

СЫАЛА:

Саныр санааларын табатык, тупсаҕайдык, кэрэтик сангарар, этэр уонна суруйар, сахалыы тыыннаах, киһилии киһини иитэр санааны тиэрдии.

Соруктара:

1. Оҕону кыра кылаастан саҕалаан, төрөөбүт тылын саппааһын байытан тыл-өс сизэрин тутуһуннара үөрэтии.
2. Хас биирдии саха оҕото төрөөбүт тылыгар болҕомтолоохтук сыһыаннаһан, кинини убаастыы, таптыы уонна кининэн киэн тутта улаатарын ситиһии.

Иһинээбитэ:

I. Кириитэ.

II.1 Тиэкиһи кытта үлэ.

II.2. Суругунан ситимнээх саҥаны сайыннарыы.

II.3 Кэпсэтии, мөккүөр – ситимнээх саҥаны сайыннарыы ураты көрүнгэ.

II.4 Өс хоһооннорун туһаныы.

II.5. Кылаас таһынан үлэ.

III. Түмүк.

IV. Туһаныллыбыт литература.

V. Сыһыарыылар.

Кириитэ.

Бэйэтин омугун тылын билбэт оҕо норуот культуратыгар, историятыгар сыһыана ээл-дээл буолар, төрөөбүт түөлбэтиттэн, норуот культуратыттан тэйэр.

Россияҕа хас биирдии республика бэйэтин тылын көмүскүүр, государственнай, культура, наука, бэчээт тэрилтэлэригэр тыл сайдар бары усулуобуйатын, эйгэтин олохтуу сатыыр. Баара суоҕа уонтан тахса сыл анараа өттүгэр биһиги Республикабыт түн былыргыттан олохсуйбут саха омук аатын инэриммитэ. Саха тыла Россияҕа сайдыылаах тыл ахсааныгар киирэр. Ону наука, техника, искусство, литература эйгэтигэр ситиһиитэ көрдөрөр. Дойду, дьон-сэргэ олоҕор тахсар уларыйылар, норуот олон ааспыт олоҕун сыаналааһынна уонна кэлэр кэскилин түстээһиннэ саналы көрүннэр үөскээһиннэрэ, республика суверенитетын ылыны уонна «Саха республикатын национальной оскуолатын санардан сайыннары Концепцияны» олоххо киллэри дьаһаллара төрөөбүт литератураны оскуолаҕа үөрэтиигэ саналы сыһыаны үөскэспиттэрэ. Билинни кэмнэ литератураны үөрэтии сүрүн сыалынан-соруугунан сахалы суруйуулар бастын холбурдарынан үөрэнээччилэри кэрэ эйгэтигэр киллэри, ийэ тыл уус-уран күүһүн, кэрэтин өйдүүргэ үөрэтии, тыл илбиһин, хомуһунун оҕоҕо кыра сааһыттан инэри, төрөөбүт тылынан айыллар литератураны өйдөөн, сатаан ааҕарга үөрэтии, аахпыты бэйэ сайдыытыгар туһанарга туһулааһын буолар. Кинигэ ис хоһоонун сатаан ааҕан, өйдөөн ырытар оҕо сахалы саната тобуллар, ситимнээх саната сайдар. Оттон билинни сайдыылаах үйэҕэ бэйэтин тылын билэр, сатаан ситимнээн санарар оҕо инники сайдыыта кэскиллээх буолара өйдөнөр. Үйэлэр тухары киһи аймах билиигэ-көрүүгэ тардыһар. Оттон сатаан ааҕар, үөрэхтээх киһи кинигэттэн үгүс билиини ылар. Элбэхтик ааҕар киһи билиитэ-көрүүтэ киэн, тыла-өһө хомоҕой, санаата сырдык, ырата ыраас буолар. Ааҕар киһиттэн хаһан да куһаҕан киһи тахсыбат. Кинигэҕэ таптала иити, толкуйдата үөрэтии, кинигэни ааҕарга өй-санаа уостубат наадыйытын үөскэтии, ааҕы культураны үрдэтии – бүгүндү учуутал сүрүн сорууга. «Ааҕы – аан дойдуну уонна бэйэни билини түннүгэ» диэн В.А.Сухомлинская ааттыра. Онон кыра эрдэхтэриттэн оҕолорбутун кэрэҕэ угуйарбыт, кинигэни таптаан, кэрэхсээн, кинигэттэн үөрэнэн, киһи диэн айыыга тиксиэхтээх үтүө хаачыстыбалары ылыналларын ситиһэбит – биһиги сыалбыт. Хас биирдии учуутал, төрөппүт оҕону кинигэ кэрэ эйгэтигэр хайдах киллэрэрин толкуйдуохтаах. Оскуола боруогун атыллаан, билии киэн аартыгар киирбит 6-7 саастаах үөрэнээччилэр бастакы кинигэлэрин - Буукубаары бүтэрэн, бэйэлэрин кыахтарыгар сатаан ааҕар, суруйар буола улааталлар. Дьэ, мантан ыла сыһыа атын кинигэлэри, кэпсээннэри, өс хоһооннорун, таабырыннары, остуоруйалары ааҕан, билэр – көрөр баҕалара улаатан, ааҕар дьобурдара сайдарыгар бука бары туруулаһан үлэлиэхтээхпит. Манна учуутал сыралаах үлэтин аан бастакы көмөлөһөөччүлэрэ, тирэнэр тирэҕэ – төрөппүттэр. Оттон оҕоҕо бастакы иитээччигэ, көрөр-истэр, харайар киһитэ – ийэлээх аҕата. Кыра кылаас үөрэнэччигэ үчүгэйдик ааҕар эрэ буоллаҕына атын предметтэри чэпчэкитик ылынар. Сатаан элбэхтик ааҕар оҕо тылын саппааһа баай буолар.

Тыл үөрэҕин, санарар сана, сурук быраабылаларын, ирдэбиллэрин билиигэ тирэҕирэн, элбэхтик санарда, суруйтара, аахтара, хардарыта үлэни көрсүһүннэрэ, тупсаттара, сыаналата эрэ үөрэттэххэ тупсаҕайдык, ылынарыйлаахтык санааны этэр, суруйар онорон таһаарыахха сөп. Онуоха, туох ханнык иннинэ, этии тутулун, этиигэ тыллар ситимнэрин, ситимнээх санааны этэр лоскуйдары дьин сахалы иилээн-саҕалаан этэргэ, суруйарга күн ахсын уһуйуллара эрэйиллэр. Оттон ол литература тылын, ол эбэтэр омук бүттүүн ылыммыт таба санарар ирдэбиллэрин тутуһар, санарар сана, сурук культуратын билэр уонна тутуһар туһугар утумнаахтык дьарыктанар эрэ буоллаахха кыаллар.

Билинни Саха оскуолатын программата оҕо тылын-өһүн сайыннарыыга, санарар культуратын үрдэтиигэ бигэ хайысханы тутуһар. Саха оскуолатын алын сүһүөх кылаастарыгар ситимнээх сананы сайыннарыы туох ханнык иннинэ тылынан кэпсиир

уонна кэпсэтэр үөрүйэҕи сайыннарартан тутулуктаах. Бодоруһуу – кыра саастаах оҕо кинини кытта кэпсэтэ уонна санаатын сааһылаан этэ үөрэнэр уруога, ситимнээх сангатын сайыннарар биир көдүүстээх хайысха. Програмаҕа кылаастарынан бэриллэр тиэмэлэр бэйэ-бэйэлэрин кытта ситимнээхтэр, сыл устата былааннаахтык ытыллаллар. Бодоруһуу уруктарыгар сүрүннээн маннык үлэлэр барыахтаахтар:

-Истэр уонна тынар органнар үлэлэрин тупсарар, сангарар органнар былчыннарын сайыннарар, куолаһы синньэтэ-соното, улаатыннара-куччата үөрэтэр эрчиллиилэр. Тылы, этиини, хоһоонунан тиэкини чуолкайдык сангарыы, ыксаабакка, тыны сөпкө ылан, иһиллэр гына, улаханлык санара үөрэнии.

-Бодоруһуу өйдөбүлэ, араастара. Араас ситуациялары кэпсэтиһии, ырытан быһаарыы. Тыл культуратын билсһии.

-Сага икки арааһа: тылынан сага уонна суругунан сага. Сурук, эбүрдэ арааһа.

-Тиэкиһинэн үлэ.

Бу програма ирдэбиллэригэр олобуран, алын кылаастан сағалаан оҕо ситимнээх сангатын сайыннарар соруктаах үлэлии-хамсыы сылдыабын. Ол үлэм туһунан санаабын үллэстээри, сүбэ-ама ылаары бу дакылааты суруйдум.

II.1 Тиегийн кытта үлэ.

Кийн толкуйдуур дьобурун, култууратын таһымын сангарар сангата көрдөрөр. Кэпсэтэн көрдөххө, сорох оҕолор ыйытыы эрэ күүһүнэн кэпсэтэллэр. Онон эппиэттэрэ үксүгэр биир-икки тыллаах толорута суох этии буолар. Сорохтор тылларын саппааһа дьаданы буолан ситимнээх саналара сайдыбат. Алын кылаас үөрэнээччитэ тиегийн сатаан ааҕар, ырытар, кэпсиир, бэйэтэ айар буолуохтаах. Биллэрин курдук, оҕо сангата сайдарыгар дьайар:

1. Сангарар аппарат. Сангарар аппарата сайдыбыт оҕо кыбыстыбакка кэпсэтэр, кэпсиир, сангарар, түргэнник бодоруһар. Итэҕэстээх оҕо төһө кыалларынан сангарартан куотунар.
2. Удьуордааһын. Уус уран хомоҕой тыллаах, элбэх сангалаах дьон оҕолоро эмиэ бэйэлэрин курдук уус тыллаах буолаллар. Аҕыйах сангалаах дьон оҕолоро эмиэ төрөппүттэрин баталлар. Үкчү дьоннорун курдук көрдөөх тыллаах дьоннор эмиэ баар буолаллар.
3. Тас эйгэ. Табаарыстарын сангатын, дьие кэргэн сангатын, холобур, эһэлэригэр, эбэлэригэр итиллибит оҕолор, туттан сангарар буолаллар. Куорат уонна тыа сирин оҕолорун саналара тус-туһунан.
4. Телевизор, компьютернай оонньуу, киинэ тыла-өһө.
5. Үөрэх, кинигэ тыла.

Манньык ырытан, оҕо сангата сайдарыгар анал эрчиллиилэри ытытыллар. Сүрүн болҕомтону тиегийн кытта үлэҕэ ууруллар: тиегийн ааҕыы, ырытыы, айыы. Чуолаан ойуулааһын тиегийн кытта үлэ элбэх сыраны эрэйэр. Ойуулааһыны маннайгы кылаастан саҕалаан киллэрэр наадалаах. Биллэрин курдук, ойуулааһын тиегискэ дьон, хамсыыр-харамай, предмет, араас дьайыы, түгэн ойууланар.

1) Ойуулааһын тиегискэ тула ытытыллар үлэлэр.

1. Көннөрү ойуулааһын. Оҕолорго көмөлөөх буоллун диэн манньык схеманан үлэ барар. Схеманан көмөлөрүнэн оҕолор ойуулааһыны онороллор.

Кыыл.

-үөскүүр, олохсуйар сирэ (тыа, туундара, хонуу, дьие)

-төбөтө (хараҕа, кулгааҕа, мунна, тийһэ, муоһа)

-тас быһыыта (сийһэ, моонньо)

-атахтара (баппаҕай, туйах)

-кутуруга

-түүтэ

-майгыта

-аһылыга (сиемэх, сиемэҕэ суох)

-туһата

Сибэкки.

-үүнэр сирэ

-хаһан үүнэрэ

-умнаһа

-сибэккитэ (эминньэхтэрин өнгө, кээмэйэ, быһыыта)

-сэбирдэҕэ

-туһата.

2. Ойуулуур – дьүһүннүүр тыллары киллэри.

Көннөрү ойуулааһыны сатаабыттарын кэнниттэн сыһаа иккис кылаастан саҕалаан ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары тутталлара ирдэнэр. Холобур, хараҕы ойуулааһынна: чэмэличчи, чобуллуччу, уоттаах харахтаах, унаарыччы көрбүт, сытыы, кыраҕы, бэргэн, о.д.а. Кыыл түүтүн ойуулааһын: ньалбаархай, кылбаҕар, көп, арбаҕар уо.д.а.

3. Сөптөөх түгэнгэ киллэри.

Толору ойуулуур буолбуттарын кэннэ сөптөөх ситуацияҕа киллэрэн, уус тылларынан ойуулууллары ирдэнэр. Холобур, «Куоска баран иһэн эмискэ ыты көрсүбүт», ити куосканы ойуулуохтаахтар. Оҕолор манньк түгэнгэ сүрдээхтик сэргэхсийэн үлэлиллэр.

4. Биллэри суруйуу. Оҕолор араас тиэмэҕэ чопчу ойуулааһыны туттан биллэри суруйарга үөрэнэллэр.

5. Реклама. Оҕолор саналарын сайыннарар туһугар таптыыр ооньуурдарын, сөбүлүүр астарын, танастарын туһунан рекламалыыллара ордук. Рекламаҕа предмети кылгастык, аҕыйах тылынан ойуулаан, чопчу туһатын ыйан, чуолкайдык тас көрүнгүн хайҕаан оноруохтаахтар.

6. Үлэни ойуулааһын.

Үөрэнээччилэр билэр ойууларын ойуулууллар. Холобур, от үлэтин ойуулааһын: охсуу, муньуу, бугуллааһын, кэбинни. Маньаха туттуллар тэрилли, үлэ бэрээдэгин туһунан толору кэпсиллэр. Сорудахтар араас буолуохтарын сөп: сибэкки үүннэри, ас астааһына, урук ааҕыта о.д.а.

7. Аахпыт тиэкистэн ойуулааһыны булуу. Холобур, «Чоочоҕо» тиэкистэн Манчаары тас көрүнгүн ойуулааһыны булуу.

8. Ооньуу «Ойуулааһынынан таайы». Таайыллар предмет аата этиллибэт, бэлиэлэрэ ойууланар. Холобур, «Турааҕы таайы»:

-саас бастакы кэлэр,

-көтөр,

-ыас хара дьүһүннээх,

-дааҕыргыыр.

Оҕолор бу ооньууну олус сөбүлүүллэр, бэйэлэрэ толкуйдаан араас кыыллары, көтөрдөрү, маллары, ооньуурдары, араас дьон идэлэрин о.д.а. таайтараллар.

9. Көрдөөх кэпсээнэр. Бэйэлэрин олохторугар буолбут күлүүлээх түгэннэри кэпсэти. Төгүрүччү олорон кэпсэтиллэр, атын киһи өйдүүр, күлэр гына кэпсэниллиэхтээх. Сорох оҕо манна талаана дьэ тахсар, киһи күлүөх гына уустаан-ураннаан кэпсиир.

2) Тойонноохун тиэкис тула үлэлэр.

Оҕо толкуйдуур дьоҕурун сайыннарарыгар, бэйэтин санаатын этэригэр тойонноохун тиэкис улахан көмөлөөх. Оҕолор бэриллитит тиэмэҕэ бэйэлэрин санааларын этэллэр. Билинни кэм киһи бэйэтин кыаҕар эрэллээх, санаатын сатаан сааһылаан толору этэр, айар, толкуйдуур, билиитин олоххо туһанар, бэйэтин бэйэтэ салгы сайыннарар кыахтаах буолуутун ирдиир. Оҕо айар дьоҕурун сайыннарыга болҕомто күүскэ ууруллар: кыра кылаастан саҕалаан, оҕолор айар үлэни суруйаллар, аахпыт кинигэлэрин, айымньыларын сыаналааһынна автор ойуулуур геройдарыгар, түгэннэригэр сыһыаны киэнник, диринник этэргэ үөрэнэллэр. Литература өйдөбүллэрин олоҕу кытта ыкса сибээстээн, хас биирдии үөрэнээчи тус уратытын билэн үөрэттэххэ, кини литературнай билиитэ-көрүүтэ, айар дьоҕура эрэ буолбакка, киһи быһыытынан сирдээхтик үүнүүтэ ситиһиллэр.

II.2. Суругунан ситимнээх сананы сайыннары.

Оҕону кыра сааһыттан ийэ тыл эйгэтигэр киллэри уран тылга уһуйуу буолар. Оҕо урукка баай-талым тыллаах элбэх айымньыны ааҕан, учуутал ойуулаах-оһуордаах кэпсээнин куруук истэн, тыл баайын-кыаҕын бэйэтэ да билбэтинэн этигэр – хааныгар инэринэр, онон норуот өйүн-санаатын киэбигэр үөрэнэр. Оҕо айымньы тылын – өһүн болҕойор, урукка өйдөөбөтөх тылын булан ыйытар. Аахпыт, истибит кэпсээнигэр тугу эмит бэйэтэ өйүтэн эбэн биэрэн, салҕаан эбэтэр уларытан көрөн айарга холонор. Айар дьоҕуру сайыннарыга күннээҕи олоҕу кытта сибээстиир табыгастаах. Ол курдук, оҕо былаанныыр. Туохха барытыгар болҕомтолоохтук сыһыаннаһар, тулалыыр эйгэтин

кэтээн, тугу истибитин толкуйдаан, ырытан көрөр, өйүн-санаатын эрчийэр, бэйэтигэр түмүк оностор. Оҕо айымньытын чуолкайдык сөпкө суруйарыгар суруйар үөрүүэби сайыннарыы олус наадалаах. Хайа баҕарар оҕоҕо өйүгэр санаттан сана санаа киирэн иһэр, барыны барытын суруйуон баҕарар. Түмүгэр элбэх сыыс тылы кыбытар, хатылыыр, этиилэрин сибээһин сүтэрэр, о.д.а.бу итэбэстэри туоратарга элбэх эрчиллии бытыллыахтаах.

-Сыһа суруллубут этиилэри көрдөрөн көнөтөрүү.

-Учуутал ыйытытыгар уустук этиини оноруу.

-Кэпсээннэртэн уус-уран, ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары булан уһултарыы.

-Ыһыллыбыт этиилэри сааһылаан аахтарыы.

-Көппүт тыллардаах этиилэри ситэрэн устуу.

-Этиини салҕаан суруйуу.

-Чопчу предметтэр тустарынан этиилэри оноруу.

-Ыһыллыбыт тиэкини сааһылаан устуу. О.д.а.

Айан суруйууга элбэх ойуулуур-дьүһүннүүр тыллардаах хоһооннору, кэпсээннэри ааҕыы, ырытыы олус туһалаах. Ону таһынан коллективынан, группанан үлэлээһин оҕоҕо көбү, интэриэһи тардар. Оҕо эмиэ бэйэтин майгытыттан, дьулуурттан, тулууруттан, айан суруйар, кэпсиир үлэни таптырыттан улахан тутулуктаах. Айар, кэпсиир дьобуру сайыннарыы оҕоҕо инники олоҕун оносторугар, киһилии майгылаах буолан тахсарыгар улахан оруолу ылар. Айар дьобуру ханнык баҕарар уроктарга сайыннарар, үөрэтэр наадалаах. Уроок этаптарыгар киллэриэххэ эмиэ сөп.

Суругунан ситимнээх сананы сайыннарыыны айар дьобурдаах личноһы иитэр үлэ биир тутуу көрүнүгүн көрүллэр. Суругунан айар үлэ өй үлэтин сааһылыыр, сайыннарар сүнкэн күүстээбин психологтар бигэргэтэллэр. Алын сүһүөх оскуолаҕа, практика көрдөрөрүнэн, сүрүн болҕомто ордук сурукка үөрэтиигэ, дорҕоону буукубанан бэлиэтээн таба суруйарга, каллиграфия ирдэбилинэн ыраастык, кыраһаабайдык суруйууга үөрэтэргэ ууруллар. Оттон толору ис хоһоонноох тиэкини оҕо бэйэтэ айан суруйарыгар үөрэтии ситэ тэриллибэт. Оҕо суругунан айар дьобурун сайыннарыыга манньк усулбуйалары тэрийэр наадалаах.

- 1) Деятельностнай ньыма технологиятыгар олобуруу. Суругунан үлэ – бу айар үлэ биир ураты көрүнэ буолар. Айар үлэни тэрийии сүрүн соруга – оҕо айбыт үлэтигэр дуоһуйарын, астынарын ситиһии. Бу дьарык оҕо бэйэтин баҕатыттан, төһө кыһалларыттан олус тутулуктаах.

Бу ньыма бары сайыннарыылаах үөрэх системаларын идеяларын холбуур биир ураты ньыма быһыытынан биллэр. Бу ньымаҕа олобуран, суругунан сананы сайыннарар үөрэтиини бу курдук көрөллөр:

1. Оҕо айан суруйар баҕатын күөдьүтүү, үлэ сыалын оҕолор бэйэлэрин сыалларын быһыытынан ылыналларын ситиһии;
2. Тиэмэҕэ сөптөөх билиини түмүү, оҕолор өйдөөбөт түгэннэрин хардарыта санаа атастаһан быһааралларын тэрийии;
3. Үөрэнээччи бэйэтэ үлэлиир усулбуйатын тэрийии, сана ылбыт билиитин айар үлэтигэр туһанарын ситиһии;
4. Рефлексия. Үөрэнээччи үлэтин бэйэтэ сыаналанар. Үлэ сыалын түмүгү кытта тэннэн көрөр, салгыы үлэлиир үлэтин сыалын туруорар.

Бу ньыманан үөрэтиигэ манньк соруудахтары оҕолор толоруохтары сөп. Холобур:

-«Арай мин аптаах буолуум...» диэн темаҕа оҕолор фантастической түгэннэри толкуйдаан суруйаллар эбэтэр бэйэлэрин баҕа санааларын арыяллар;

-«Мин үрүмэччи (чыычаах, балык уо.д.а.) буоллум» диэн тиэмэҕэ араас хамсыыр харамай олоҕунан олорон көрөллөр, тиэкис суруйаллар.

-үс-түөрт бэйэтигэр сыһыана суох предмети туһанан, кэпсээн эбэтэр остуоруйа айаллар.

-өс хоһоон ис хоһоонун арыя остуоруйалары, кэпсээннэри толкуйдаан суруйаллар, таабырыннары айаллар.

-сомуо домохтору ырытыы кэнниттэн тиэкискэ киллэрэн, тыл баайын кэтээн көрөллөр.
-көнүл тиэмэбэ айан суруйаллар.
-ойуулааһын, сэхэргээһин, тойонноохун тиэкис тутулун тутуһан, араас тиэмэбэ айарга холоноллар.

Холобур, билигин үөрэтэ сылдыар оҕолорум ийэлэрин туһунан маннык суруйаллар:

« Мин ийэм кып-кыраһыабай дьүһүннээх, сып-сымнаҕас куоластаах. Хараҕа хап-хара өннөөх. Сып-сылаас илиилээх. Уоһа сандал уот курдук. Кини аата Алёна. Ийэм Ньурбаҕа оҕолорун кытта олорор. Мин эбээбин кытта Өнөлдөбө олоробун. Куруутун өйдүүбүн, ийэбин кытта сылдыарбын. Өйдүүбүн эдьийбинээн, ийэбинээн ооньуурбун. Санаабар ийэбин харахпар онорон көрөбүн. Олус да олус ахтабын. Көрүөхпүн баҕаран олоробун. Мин ийэм кэлэрин күннэтэ кэтэһэбин. Ийэм күн курдук сырдык санаалаах. Бэйэтэ сырдык дьүһүннээх. Мин санаабар, ийэм сотору миэхэ кэлиэ.»

« Мин ийэм аата Марина. Ийэм бэкээринэбэ килиэп буһарар, ол иһин биһиги аһаан – таннан олоробут. Мин ийэбин олус таптыбын. Кини урут кыра оҕотун көрөн олорбута. Билигин бокуйдаах кэмигэр ынах ыыр, хотонун көрөр, бурдук ас буһарар. Мин ийэм биһиги туспутугар олус кыһанар. Мин улааттахпына ийэбэр улахан дьэ тутан биэриэм.»

Кинини хоһуйууга холонон көрүү:

« Сирэйэ сып-сымнаҕас, баттаҕа хара, хап-хара харахтаах. Кини көбүс көнө систээх, илиитэ-атаҕа имигэс, ыраас сүрэхтээх, дэлэгэй куоластаах, уһун соҕус атахтаах. Кини аата Юлия. Саамай үчүгэй доҕорум, миэхэ кини эдьий курдук. Кини улаатан, сайдан үчүгэй үөрэххэ киирэригэр баҕарабын. Үтүө сүрэхтээх, муударай кыыс буоллун.»

Хаар туһунан суруйууттан: «Кыыдааннаах кыһын кэлэн, сып-сымнаҕас хаар түстэ. Хаар дип–диринник, кылабачыйа-кылабачыйа алларааны хаары бүрүйдэ. Онтон эн арай халын хаар анныгар киирэн тур, оччоҕо мап-мананнык уонна кып-кылабачыгастык көстүөбэ. Ип- итии сайын ортого хараххын сабан кыһынны манан хааргын онорон көрөбүн. Хаар барахсан туһунан ырыаҕа да хоһоонно хоһуйаллар.»

2) Эрчиллиилэр хомурунньуктары туһаны. Суругунан айар үлэни үөрэнээччи анал үөрүйэхтэри баһылаатаҕына эрэ толорор кыахтаах. Онон тиэкиһи айан суруйар үөрүйэхтэри маннайгы кылаастан саҕалаан инэрэр инниттэн онно сөптөөх эрчиллиилэри толотторор наадалаах. 1-2 кылааска бу эрчиллиилэри маннык бөлөхтөөн киллэриэххэ сөп:

Уруһуйунан кэпсээн, тиэкис өйдөбүлэ, тиэкис аата, тиэкис тиэмэтэ, тиэкис сүрүн санаата, тирэх тыллар, тиэкис көрүнэ, этиилэри тэнитии, тиэкиһи этиилэргэ араарыы, тиэкис ситимнээх этиилэртэн турара, ыйытыы көмөтүнэн тиэкиһи оноруу уо.д.а.

3) Айар үлэни көбүлүүр ньымалар. Айар үлэни көбүлүүр маннык ньымалары туһаныахха сөп:

-айар үлэни толорууга учуутал оҕоҕо үтүө сүбэһит буолара, кини тус уратыларын учуоттуура ураты суолталанар.

-айар үлэлэри түмэн кинигэ бэчээттээһин.

-истиэнэ хаһыатын таһаарыы.

-элбэх кинигэ ааҕаллара суруйар үлэлэрэ тупсарыгар көмөлөһөр. Ол инниттэн аахпыт кинигэлэрин ис хоһоонун уруһуйдаан баран, кэлэн кэпсииллэр. Остуоруйалары ааҕыы бэйэ остуоруйатын айан таһаарытыгар туһалыыр, остуоруйалартан араас элеменнэри холбоон саҕа остуоруйа айаллар. Ааҕан билбит кыылларын туһунан бэртээхэй ойуулааһын эбэтэр тойонноохун тиэкистэри айан таһаарыахтарын сөп.

-оҕолор айбыт үлэлэрин кылаас иннигэр туран ааҕалларын сөбүлүүллэр, онон бу ньыманы эмиэ айар үлэбэ көбүлээһин быһыытынан туттуохха сөп.

Маннык ньымалары туһанан оҕо суругунан үлэтин, атыннык эттэххэ оҕо санаатын, өйдөбүлүн тэрийии – бу оҕо ситимнээх санатын сайыннарарга биир сүрүн үктэл буолар. Суругунан үлэ туһунан Л.С.Выготская ыһпыт киэн экспериментальнай-психологическай кэтээн көрүүтүн түмүгэр маннык бэлиэтээбит: « Тоҕус саастаах оҕо ааҕар, суруйар буолан баран, текси өйдөөһүнэ уонна бэйэтэ тиэкис айан сруйууга кини

тылынан сангарарынаафар, кэпсииринээбэр улаханлык хаалан иһэр. Тоѳустаах оѳо икки сыл устата үөрэнэн баран суругунан үлэтэ икки саастаах оѳо санатын курдук. Ол аата кини тылынан этэр саната суруйарыттан сэттэ сылынан хаалан иһэр. Оѳону суругунан тылын сайыннарыы процеһа, кинини духовнай сайдыыга тиэрдиитэ - син биир кыра оѳо сатаан сангарар буолуутун курдук буолар».

II.3. Кэпсэтии, мөккүөр – ситимнээх сананы сайыннарыы ураты көрүнэ.

Сайыннарыылаах үөрэтии биир сүрүн сыалынан үөрэнэргэ бииргэ үлэлиир сыһыаны олохсутуу буолар. Уруок кэмигэр манлык сыһыан чинчийэр, көрдүүр соругу туһунар, бэйэ-бэйэни өйдөһөр, хардарыта дьайсар усулуобуйатын тэрийэр наадатын туһунан психологтар ыйаллар. Ааѳыы уруогар диалогу тэрийэргэ тирэх үлэлэр манлык буолуохтарын сөп. Оѳо маннай учууталын, онтон атын оѳону кытта алтыһыыга киирэригэр кэпсэтэр дьобура сайдыахтаах. Бу туһугар оѳо санаатын сатаан сааһылаан тирирдэр, атын утары санааны өйдөөн истэр, ылынан үөрэтэр усулуобуйатын тэрийэр наада. Хас кыттааччы тус бэйэтигэр эрллээх буоларын туһугар үтүө сыһыан, эйэбэс санаа туругулары ситиһиллиэхтээх. Оччоѳо эрэ оѳо арыллан, кутгаммакка диалогка киирэр.

-Ийэ тылынан толору быһаарсар, өйүн-санаатын таска эрэйэ, буома суох таһаарар, санаатын сатаан этинэр буоллаѳына, оѳо тыына хаайтарбат, муунтуйбат, бэйэтигэр бүгэн хаалбат.

-Сахалыы сангарар оѳо майгыта – сигилитэ тупсар, кэпсэтинньэн, сайаѳас, уйаѳас, аһыныгас буолар.

-Биир бигэ, төрүт, олохтоох тыллаах-өстөөх буоллаѳына, оѳо санаатын сааһыланар, өйүн түмэр, толкуйун тобулунар кыаѳа өссө күүһүрэр.

Итинтэн сизттэрэн, уруокка оѳо бэйэтин саастыылаахтарын кытта Ийэ тылынан мөккүһэн билиини ыларын тэрийии олус наадалаах. Хас биирдии оѳо бэйэтэ туспа толкуйдаах, көрүүлээх буолар. Ол эрэри мөккүөргэ оѳо эрэ барыта кыттыбат, сорох оѳо кыттыбакка олорор курдук буолуон сөп. Бу оѳо төһө даѳаны тас кэпсэтиигэ кыттыбатар, доѳотторун санаатын ырыта, ырыналыы, бэйэтин кытта ис мөккүөргэ кэпсэтэ олорор буолар. Хаһан эрэ син биир кини кыттар, бэйэтин санаатын этэр баѳата уһуктан кэлэр. Ити түгэни мүччү туппакка учуутал салайан биердэбинэ, бу оѳо эрэл үөскүүр, тирэх ылан салгыы сайдарыгар усулуобуйа тэрийиллэр. Мөккүөр уруогун тэрийии биир сүрүн уратыта итиннэ сытар. Онон билиини үйэбэ бары өттүнэн эппиэттиир кинини иитэн таһаарарга биир көдьүүстээх ньыма буолуон сөп эбит. Бу ньыма ордук ааѳыы уруоктарыгар туттуллар. Ааѳыы уруоктарыгар кэпсэтии нөнүө ситимнээх сананы сайыннарыы үлэтэ ытыллар. Бастаан кэпсэтэргэ сөптөөх усулуобуйаны тэрийии, үөрэнээччи – учуутал, учуутал – үөрэнээччи, үөрэнээччи-үөрэнээччи алтыһыытын тэрийии соруга турар. Уруокка үөрэнээччи коллективка тэн бырааптааѳын өйдөөн, атын оѳолор санааларын сатаан истэн, бэйэтин санаатын таба сааһылаан сангарар үөрүүхтэрин сайыннаран үлэ барыахтаах. Уруок кэмигэр айымныыны ырытыыга оѳо барыта кыттан санаатын этэр усулуобуйатын тэрийиллиэхтээх. Ол туһугар проблемнай соругу туруорар табыгастаах. Онуоха айымныы этиитэ, аата көмөлөөх буолуон сөп. Манна оѳо барыта кыттар, бэйэтин санаатын этэр, хайдах өйдүүрүн быһаарар, атыттары истэр.

Холобур, С.Тумат «Туундара оһоѳо» диэн айымныыны ааѳыах иннинэ бу кэпсээн тимир оһох эбэтэр кутаа уот туһунан буолуо диэн сабаѳалаабыттар. Онтон ааѳан баран олус дьиктиргээбиттэрэ. Эмэх туһунан тугу да билбэт эбиппит диэн соһуйбуттара. Эмэх мас итиини биербэт диэн дьоммут этэллэрэ сыһа эбит, дьоммутугар кэпсиэхпит диэн үөрбүттэрэ.

А.Аччыгыһа суруйбут кэпсээннэрин ааѳан баран, бу айымныылар улахан дьонно, кырдыаѳастарга болѳомтолоох буоларга үөрэтэллэр, дьон үлэтин харыстыырга иитэллэр диэн түмүктээтилэр.

А.Федоров «Тайах мас» диэн айымньытын бэйэбит салҕаан диэн соруудах бэриллбитэ. Оҕолор бу Тима уол улаатан үлэһит киһи буолан баран эмээхсингэ сана тайах онорон биэрбит дириллэр. Сорохтор онно сөбүлэспэтиллэр, уол улаатыар дылы эмээхсин хайдах тайаҕа суох сылдыһай, Тима убайыгар эбэтэр аҕатыгар үчүгэй тайаҕы онотторон илдьэн биэрэр диэтиллэр. Ити курдук араас тиэмэҕэ оҕолор ырытыһан, мөккүһэн бэйэлэрин санааларын этэллэр. Оҕолор бу этэр санаалара бэйэлэрин олохторун эйгэтигэн, тугу көрбүтгэриттэн, уопуттарыттан тахсар. Аны тугу аахпыттарын уруһуйдуулар. Уруһуйдарын оҕолорго көрдөрөн кэпсииллэр. Ааҕы уруктарыгар манньк үлэни тэрийдэххэ интэриэс үөскүүр, аахпыт айымньыларын ис хоһоонун толору өйдүүллэр, автор тылын тутта үөрэнэллэр, санааларын сааһылаан этэллэр. Өйтөн суруйууга, хоһоон айарга иннибэккэ холонолор.

II.4. Өс хоһооннорун туһаныы.

Саха тылынан уус-уран айымньы - норуот дууһатын сиркилэтэ. Норуот айымньыта тыл күүһүнэн киһи сүргэтин көтөҕөр, киэн-холку санааны олохсутар аналлаах. Норуот айымньыта – норуот философскай өйүн-санаатын, идеологиятын, итэҕэлин оскуолата, ааспыт олоҕу билии, күннээҕи олоҕу өйдөөһүн, кэлэр кэми ыраллаһын кэрэһитэ этэ. Тылынан уус-уран айымньы оҕолору кыра саастарыттан сирдээх быһыыга-майгыга иитэр үгэстэрдээх. Норуот айымньытын мунура суох фантазията оҕо өйүгэр, айар, толкуйдуур дьоһура сайдарыгар, кини баҕа санаатын, ыратын көнүл буолуутугар угуйар. Оҕону, ыччаты иитиигэ норуот айымньыта, остуоруйата, сүнкэн оруоллааҕын улуу педагог К.Д.Ушинскай бэлиэтээн суруйбута. «...Бу норуот педагогикатын маннайгы уонна чулуу сорунуулар уонна мин бу түгэнгэ норуот педагогическай генийин кытта тэннэхэр, күрэтэхэр атын күүс баар буолуо дии санаабын ».

Оҕо айар дьоһурун сайыннарыыга болҕомто күүскэ уурулар: кыра кылаастан саҕалаан, оҕолор айар үлэни суруйаллар, аахпыт кинигэлэрин, айымньыларын сыаналааһынна автор ойуулуур геройдарыгар, түгэннэригэр сыһыаны киэнник, диринник этэргэ үөрэнэллэр. Литература өйдөбүллэрин олоҕу кытта ыкса сибээстээн, хас биирдии үөрэнээччи тус уратытын билэн үөрэттэххэ, кини литературнай билиитэ-көрүүтэ, айар дьоһура эрэ буолбакка, киһи быһыытынан сирдээхтик үүнүүтэ ситиһиллэр.

Оҕо ситимнээх саната сайдарыгар улахан оруолу саха уус –уран тылынан айымньылар улахан оруолу оонньууларын туһунан этэн турабын. Ол курдук өс хоһооннорун кытта үлэ ытыллар. Өс хоһооннорун кыра оҕо билиһиннэриин, кини дирин суолтатын өйдөтүү – уустук сорук. Күннээҕи олоххо тоҕоостоох түгэнгэ этиллибит өс хоһооно эрэ оҕо түргэнник тийэр. Оттон оннук түгэн көстүбэтэбинэ, өс хоһоонунан туох эмэ ситуациялары толкуйдаан кэпсиэххэ эбэтэр инсценировка ханнык эрэ көрүнүнэн биэриэххэ, ону сэргэ уус-уран айымньылар, кэпсээннэр, остуоруйалар, үгэлэр ис хоһоонноруттан булан ылан оҕо билиһиннэриэххэ сөп. Оччоҕо оҕо айымньы ис хоһоонун, иитэр-үөрэтэр сыалын-соругун ордук диринник өйдүүр, ылынар. Суолтатын үчүгэйдик өйдөөбүт өһүн хоһоонун оҕо бастаан бэриллэр ситуацияларга таба дьүөрэлиир, онтон сыһыа кэпсэтэр тылыгар туттан барар. Холубур, «Сүрэҕэ суох сүүс сүбэлээх», «Атас туһугар атаһа тостор», «Ким доҕордоох – ол дьоллоох» диэн өс хоһоонноругар араас ситуациялары толкуйдаан туруоруохтары сөп. Өс хоһооннорун бэйэлэрэ хайдах өйдүүллэринэн атын оҕолорго быһаараллар, кэпсииллэригэр тутта үөрэнэллэр. Өс хоһоонноро норуот былыр-былыргыттан илдьэ кэлбит олох – дьаһах, быһыы –майгы туһунан өйүн-санаатын түмүктүүллэр. Өс хоһооннорун кэпсэтэр санаҕа туттуу тылы байытар, уус-уран онорор. Ону таһынан, оҕолор толкуйдуур дьоһурун эмиз сайыннарар уонна сирдээх быһыыга-майгыга иитиллэн тахсалларыгар суолталара олус улахан. Өс хоһооннору туһунан суруллубут сценкалары оонньоон көрдөрүүнү тэрийэн ыттахха оҕо күннээҕи олоҕор тоҕоостоох түгэнгэ өс хоһоонун таба туһанарын ситиһиэххэ сөп дии саныбын.

II.5. Кылаас таһынан үлэ.

Кылаас таһынан үлэ оҕо ситимнээх саната сайдарыгар эмиэ улахан көмө буолар. Оҕо уруокка эрэ ылар билиитин таһыма кыра буолар. Кини салгыы ылбыт билиитин сайыннарарыгар, эбии дьарыктанарыгар уруок таһынан ытыллар тэрээһиннэр олус наадалаахтар. Ол курдук, мин бэйэм үлэбэр, оҕолорго эбии дьарык ытыбын. Кылаас иһинэн араас көрүннээх үлэ ытыллар: уус – уран ааҕы, өйтөн суруйуу, уруһуй күрээбэ, библиотекаҕа экскурсиялар, төрөппүт кыттыылаах күрэхтэр, тэрээһиннэр. Оҕо төрөппүтүн кытары бииргэ үлэлээтэбинэ интэриэһэ ордук үрдүүр.

Билигин сана технология үйэтигэр оҕо ааҕыттан тэйбитэ кистэл буолбатах. Кинилэр телефон, компьютер оонньуутун ордороллор. Ол иһин оҕолорго кинигэни интэриэһиргэтэр сыаллаах араас үлэ көрүннэрин толкуйдуубун. Ааҕы уруоктарыгар кинигэни кытта үлэлииргэ аналлаах соруудахтары биэрэбин,

Иккис кылаастан саҕалаан үс сыллаах бырайыак былааннаан үлэли сылдыабыт. Бырайыакпыт аата «Саха суруйааччыларын айымньыларынан айан» диэн. Бырайыак кыттыылаахтара – кылаас оҕолоро уонна төрөппүттэрэ. Былырын Николай Егорович Мординов –Амма Аччыгыһа суруйбут «Тоҕус төгүл тоҕо?» айымньытынан үлэлэбиппит. Сыл быһа араас хайысхалаах үлэ ытыллыбыта. Ол курдук дьиэлэригэр дьиэ кэргэнинэн ааҕыга, кылаас чаастарыгар суруйааччы айымньыларын кытары билсибиттэрэ. Аахпыттарын кэннэ уруһуй , өйтөн суруйуу ытыллыбыта. Саас түмүк тэрээһиннэ оҕолор уонна төрөппүттэр бөлөхтөргө арахсан айымньы ис хоһоонун оонньоон көрдөрбүттэрэ, викторинаҕа кыттыбыттара. Саамай үчүгэй ааҕааччы аатын викторина боппуруостарыгар сөпкө эппиэттэбит оҕо Семенова Полина ылбыта, Амма Аччыгыһа кинигэтин хаһаайына буолбута.

Быйыл саха народнай поэта Петр Николаевич Тобуруокап хоһооннорунан үлэлибит. Билигин суруйааччы олобун, айымньыларын кытары билсиппиз үлэтэ ытыллар. Үлэ былаан быһыытынан баран иһэр.

Төрдүс кылааска оҕолор бэйэлэрэ сөбүлүүр суруйааччыларын туһунан кэпсиэхтээхтэр, кини айымньыларын ааҕан билиһиннэриэхтээхтэр.

Бу бырайыак түмүгүнэн оҕолорбут ааҕыга интэриэстээх, айымньыны өйдүүр, суруйааччылары билэр, убаастыыр, ылбыт билиилэрин тус олохторугар туһанар буолаллара буоллар диэн баҕа санаалаахпын.

IV. Түмүк.

Төрөөбүт тылы диринник биллэри, кини тылыгар иити, - бу тылынан сангарар норуот культурата салгы сайдарыгар, үгэстэрин үйэтитэригэр, көлүөнэ үөскүүрүгэр улахан суолталаах. Тыл көмөтүнэн олох бары уустук чакчыларын, баай муударанын дөбөннүк, судургутук, диринник итэбэтэр, өйдөтөр кыах үөскүүр.

Билигни кэмнэ оскуолаҕа чопчу тыл куруһуогун үлэтигэр, уроктарга туттулар сөптөөх методическай ыйыылар, үлэлэр ахсааннаахтара учууталга ыарахаттары үөскэтэр. Бэчээккэ, радиоҕа уонна телевидениеҕэ билигни саха оҕото төрөөбүт тылынан мөлтөхтүк сангарара, уус-уран тыл баайын сатаан туһаммата, элбэх сыыс тылы кыбытара бэлиэтэнэр.

Учуутал тыл уроктарын, куруһуогун, тиэмэлэри тобулан, утумнаахтык тэрийэн ытар буоллаҕына, оҕолор тылга интэриэстэрин көбүтүн, билиигэ баҕаларын сайыннарыан, норуот тылынан уус-уран айымньыларын ис дууһаларынан ылыналлары ситиһиэн, сааһылаан кэпсири, айар дьоһурдарын сайыннарыан сөп.

Бу кэлинни кэмнэ оҕо ситимнээх санатын сайыннараарга аналлаах араас кинигэлэр, урукка туттар матырыйааллар «Бичик» кинигэ кыһатыгар бэчээттэнэр буолан эрэллэр. Оскуола иһинэн, уокуруктарынан, оройуон иһигэр араас таһымнаах күрэхтэр ытыллаллар. Холобур, хоһоон ааҕытын күрэхэ, «Аман өс», чабырҕах, олонхо, о.д.а.Хас биирдии оскуола оҕотун араас таһымнаах күрэххэ кытыннаран, оҕону бары өттүнэн сайыннараарга үлэлиир. Оҕо кыра эрдэбүттэн араас таһымнаах күрэхтэргэ кытыннаҕына, кини талаана, айар дьоһура, сангарар саната арыллыан сөп, кыраттан иннэн турбат, тобуллаҕас өйдөөх, бэйэтин иннин быһаарынар, дьон ортотугар сатаан сылдыар сахалыы өйдөөх санаалаах киһи буолар.

Мин 1991 сылтан алын сүһүөх кылааска учууталынан үлэлибин. Сүүрбэттэн тахса сыл устата оскуолаҕа үлэлээбит киһи быһыытынан бэйэм санаабын эттэхпинэ, билигни оҕо урукку оҕоттон уратыта диэн кини тулалыыр эйгэтэ киниэхэ дьайыыта атын. Билигни оҕо үксүн телевизор, компьютер иннигэр олорор. Сана санаран эрэр оҕо телевизорга араас рекламаны, мультитары көрөн, олох саналарын үтүктэн улаатар. Тулалыыр эйгэтигэр оҕону кытары сахалыы ыраастык кэпсэтэр киһи суох буоллаҕына бу оҕо сахалыы саната сайдыбат. Онон биһиги иннибитигэр олус улахан сорул турар. Хас биирдии оҕону сахалыы тыынна иитэн, бэйэтин санаатын сайа этэр, иннигэ эрэллээх, бөҕө туруктаах, сайдар кэскиллээх киһи буоларын ситиһиэхтээхпит.

Аан бастаан үөрэппит оҕолорбуттан сэттэ оҕо учуутал үрдүк үөрэбин бүтэрэн, билигин республикабыт араас мунугар үлэли-хамныы сылдыаллар. Ол курдук сорох оҕолор физика, физкультура учууталын, соцпедагог идэтин ылан үлэли-хамсыы сылдыаллар. Иккис выпуск оҕолоро эмиэ араас идэни баһылаан олоххо бэйэлэрин суолларын булан үлэли сылдыаллар. Үһүс выпуск оҕолоро бары үрдүк үөрэххэ киирэн үөрэнэ сылдыаллар. Онон оҕолорум сэмэй ситиһилэриттэн бэйэм испэр үөрэбин. Кинилэр олохторугар ситиһилэннэхтэринэ, онно мин кыра кылаатым баара буолуо диэн испэр эрэнэ саныбын.

IV. Туһаныллыбыт литература.

1. Саха оскуолатын программата, Дьокуускай, “Бичик”, 2006с.
2. Бастакы үктэл. № 1, 2006 с. А.П.Колесова «Саха оскуолатын 1-4 кылааһыгар тылы үөрэтиигэ методическай ыйыылар» (24 с.) ; С.Е.Потапова «Ааһы уруоктарыгар ситимнээх сананы сайыннарыы» (38 с.)
3. Бастакы үктэл. №2, 2006с. Канаева М.В. «Төрөөбүт тыл уруогар оҕо суругунан айар үлэтин сайыннарыы» (25 с.); Новгородова С.С. «Төрөөбүт литература уруоктарыгар диалогу тэрийии» (28 с.)
4. Бастакы үктэл. № 1, 2010 с. Кондратьев П.П. «Оскуолаҕа оҕо сахалыы санара үөрэнэрин сайыннарыыга санааларым» (55 с.)
5. Бастакы үктэл. № 2, 2010 с. Попова Г.Д. «Тылы сайыннарыыга көмө эрчиллиилэр» (45 с.)
6. Народное образование Якутии. №2 1995 с. П.Н.Дьячковская «Өс хоһооннорун оҕолорго билиһиннэри опытыттан» (65 с.)
7. Народное образование Якутии №3, 19995 с. Е.К Васильев «Саха тылыгар сана программаларынан үлэлииргэ сүбэлэр» (30 с.), Н.И.Филиппова, В.Р.Шишигина «Литератураҕа сана программа» (33 с.)
8. Народное образование Якутии №3, 2000 с. А.Н.Алексеева «Оҕо төрөөбүт тылынан айар, кэпсиир дьобурун сайыннарыы» (47 с.)
9. Народное образование Якутии №3, 2003 с. А.Г.Ноева «Норуот тылын баайын оҕолорго инэри» (65 с.)
10. Народное образование Якутии №2, 2007 с. Борисова У.С. «Оҕону ааһы умсулҕаныгар үөрэтии» (122 с.)